

Н.О.Герасименко (Київ)

ПОДВИЖНИК ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ О.М.ЛАЗАРЕВСЬКИЙ
(До 170-річчя від дня народження) *

У статті на значному документальному матеріалі досліджується життєвий шлях, наукова та громадська діяльність видатного вченого О. М. Лазаревського та його внесок в історичну науку.

За життя Олександр Матвійович зібрав значну колекцію рукописів і книг, яку у вересні 1901 р. подарував Київському університету. Його бібліотека налічувала 1032 примірники. До неї увійшли книги та періодичні видання переважно російською, українською та польською мовами. Незначну кількість становили книги на французькій, німецькій мовах та поодинокі видання латинською, чеською й англійською мовами. Хронологічні рамки ко-

* Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн. - 2004. - № 4.

лекції широкі: від XII ст. до смерті вченого (1902 р.), а "Киевскую старину" його родичі доукомплектували до самого кінця видання (1906 р.). Серед видань зустрічаються рідкісні стародруки кінця XVII - початку XVIII ст.^{к6}.

У 1927 р. колекція книг О. М. Лазаревського разом з бібліотекою колишнього університету св. Володимира за постановою народного комісара освіти УСРР від 2 серпня 1926 р. передана до Всенародної бібліотеки України при Всеукраїнській академії наук (нині - Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського: далі - НБУВ), де зберігається як меморіальне зібрання⁸⁷. Збірка рукописів, яку зібрав Олександр Матвійович протягом усього життя, та його сімейний архів знаходяться на зберіганні в Інституті рукопису бібліотеки і входять до фонду №1. Збірка налічує близько 20 тис. справ, які за хронологічними межами охоплюють XVII - XIX ст. Відповідно до прийнятого у вітчизняному джерелознавстві поділу джерел, у рукописній спадщині вченого представлено документальні, нарративні й епістолярні джерела⁸⁸.

Серед документальних джерел збірки - публічно-правові, приватноправові, церковні акти, статистичні матеріали, іконографічні джерела, фамільні акти, особисті документи вченого та його родини. Документальні матеріали представлені в оригіналах і копіях.

Значну групу джерел у збірці О. Лазаревського становить епістолярна спадщина, в якій представлено листування з офіційними та приватними особами. Серед дописувачів представники відомих українських родин: Апостолів, Безбородьків, Скоропадських, Фридрикевичів, Єсимонтовських, Ханенків та ін. Частина листів учений об'єднав у збірки за тематичним або хронологічним принципами⁸⁹.

Третю групу джерел становлять нарративні. Серед них особливу увагу привертає "Хроніка Матвія Стрийковського" у перекладі на українську мову -⁹⁰. За даними В. Ульяновського та Н. Яковенко, які першими описали рукопис, він є "першим і єдиним відомим на сьогодні українським перекладом "Хроніки"⁹¹.

Отже, рукописна спадщина вченого має велику наукову цінність і потребує глибокого, системного дослідження.

Недостатньо вивчена й опублікована спадщина О. Лазаревського, яка налічує більше 400 наукових праць. Його плідна наукова діяльність розпочалась у 60-х рр. XIX ст., коли в європейській історіографії остаточно утвердився позитивізм, як суспільна філософія науковців. Він характеризується суворим документалізмом, критичним осмисленням історичних фактів, удосконаленням методики критики джерел та аналітичними методами дослідження. Найбільшого поширення серед цих методів набули статистичний і порівняльно-історичний.

З поширенням позитивізму в українській історіографії зросла увага до вивчення соціально-економічних проблем, досліджувалися питання допоміжних (спеціальних) історичних дисциплін, які з часом стали самостійними галузями історичної науки. Значного розвитку набули генеалогія, яка допомагала козацькій старшині здобути дворянські права, джерелознавство та археографія, що давали можливість українській еліті зберегти джерела її історії, а також бібліографія, яка описувала історичні праці. Розвиток цих дисциплін сприяв подальшому вдосконаленню історичного дослідження.

О. Лазаревський розумів значення цих дисциплін для розвитку української історичної науки. Він був знайомий з їх станом в інших країнах. У бібліотеці Олександра Матвійовича знаходилися праці іноземних учених з генеалогії, дипломатики, геральдики, бібліографії тощо. Остання набула значного розвитку в Російській імперії. У 90-х рр. XVIII ст. у Росії з'являються перші праці з історичної бібліографії, а з другої половини XIX ст. почалося систематичне історичне бібліографування⁹².

Навчаючись у Петербурзькій гімназії, О. Лазаревський мав змогу ознайомитися з бібліографічними покажчиками, які виходили в Росії. Так, у 1813-1821 рр. у Петербурзі було видано багатотомний покажчик російських

праць, автором якого був В. С. Сопиков ⁹¹. Відсутність покажчиків праць українських авторів змусила Олександра Матвійовича підготувати й у 1853 р. видати перший в Україні бібліографічний покажчик ⁹¹, заклавши основи української історичної бібліографії.

У покажчик увійшло понад 275 книг і статей, виданих у першій половині XIX ст. За структурою він поділявся на два розділи: історія та географія і на тематичні підрозділи: загальні питання, опис церков, монастирів, старожитності, топографія, статистика, етнографія тощо. В анотаціях О. Лазаревський дав оцінки окремим працям ⁹⁷.

Покажчик автор надіслав на рецензію відомому історику-археографу О. М. Бодянському. Схваливши його в цілому, вчений порадив Олександру Матвійовичу не висловлювати у бібліографічних працях власних оцінок. Він зазначав, що завдання укладача дати список літератури, в якій дослідник мав розібратися сам. Крім того, О. Бодянський радив Олександру Матвійовичу у подальшій роботі розмішувати статті у покажчику за хронологічним принципом ⁹⁸.

У наступні роки О. Лазаревський продовжував роботу над підготовкою історичної бібліографії України. Він почав готувати рецензії на опубліковані книги і статті з історії України. 3 грудня 1855 р. учений повідомляв редактору "Черниговских губернских ведомостей" О. В. Шишацькому-Іллічу, що підготував "разбор" праці М. Судієнка "Материалы для отечественной истории". 21 лютого 1856 р. у листі до цього ж редактора він дякував за опубліковану рецензію і повідомляв про свій намір "постоянно сообщать и другия... по мере появления в свет книг и журнальных статей, относящихся к истории или географии Малороссийского края и преимущественно Черниговской губернии". Олександр Матвійович також просив редактора в кінці року об'єднати всі його статті "в одну книжку с общим заглавием: "Украинская литературная летопись за 1856 г." ⁹⁷. Метою таких оглядів було ознайомлення читачів з новими виданнями з історії України.

В 1856 р. вийшло два, а в 1857 р. один том "Украинской литературной летописи". У них вміщено рецензії на праці М. Костомарова, М. Максимовича, А. Чужбинського, В. Аскоченського, Г. Милорадовича, П. Куліша, М. Маркевича та ін. ⁹⁸.

У 1858 р. О. Лазаревський видав більш повний покажчик праць з історії України "Указатель источников для изучения Малороссийского края". Він присвятив його О. Бодянському. У листі до О. Шишацького-Ілліча від 14 січня 1858 р. Олександр Матвійович повідомляв, що покажчик має вийти у світ у лютому того ж року і просив дати оголошення у "Черниговских губернских ведомостях" про місце продажу і ціну (75 коп.) ⁹⁹.

У покажчику було вміщено понад 550 книг і статей за 1622-1857 рр. Автор врахував недоліки попереднього видання, розмістивши книги і статті у хронологічному порядку. В ньому зустрічаються анотації, проте лише до видань, заголовки яких не повністю розкривають їх зміст ¹⁰⁰.

Видання схвально зустріла наукова громадськість. У листі до Олександра Матвійовича від 8 червня 1858 р. О. Бодянський дякував за надісланий примірник "Указателя" і зазначав, що "давно в нем настояла нужда, давно следовало бы за него взяться кому ни ест из малороссиян" ¹⁰¹.

У виданні були деякі хиби. Він не мав допоміжних покажчиків та списку скорочень, що ускладнювало його використання. Проте завдяки значній кількості праць, представлених у ньому, він і сьогодні не втратив свого наукового значення як довідкове видання про літературу й опубліковані джерела з історії України.

На Лівобережній Україні до початку 80-х рр. XIX ст. бібліографічні огляди праць з історії України не видавалися ¹⁰². Тому покажчик О. Лазаревського відіграв значну роль в ознайомленні з історичною літературою багатьох

покоління діячів науки. Підготовлений на досить високому науковому рівні, він став вагомим внеском у розвиток української історичної бібліографії.

Значну увагу Олександр Матвійович приділив дослідженням у галузі археографії та джерелознавства. У середині XIX ст. джерела до історії України перебували у занедбаному стані. Так, архівні фонди установ Української козацької держави другої половини XVII - XVIII ст., фонди ліквідованих у 1786 р. українських монастирів, генеральний опис Лівобережної України (1765-1769 рр.), інші історико-статистичні матеріали та джерела з історії України за указом Сенату від 28 грудня 1781 р. і розпорядженням генерал-губернатора Лівобережної України (Малоросії) П. О. Рум'янцева у серпні 1786 р. були передані на зберігання до Чернігова ¹⁰¹.

Приїхавши у вересні 1861 р. на службу до Чернігова, Олександр Лазаревський приступив до пошуку архівів. Архів Малоросійської колегії він знайшов у нижньому поверсі "будинку Мазепи". Він являв собою купи потрухлих в'язок, які розсипалися від першої спроби перегорнути аркуш. Архів Генеральної військової канцелярії Олександр Матвійович розшукав у 1862 р. у приватному будинку, в непристосованому приміщенні з вибитими шибками, де документи потерпали від снігу і дощу. Тому для вченого одним з найважливіших завдань став пошук, збереження та публікація архівних джерел, введення їх до наукового обігу. На Лівобережній Україні не було наукових установ, які б займалися публікацією джерел. Тому історик, оцінивши джерело, прагнув звернути на нього увагу вчених, знайти зацікавлених у справі публікації джерела та у подальшому пошуку історичних пам'яток ^{11M}.

О. Лазаревський намагався поставити архівні фонди та комплекси джерел в умови, сприятливі для їх зберігання й наукової розробки, прагнув зробити їх доступними як для науковців, так і для широких кіл громадськості. З цією метою Олександр Матвійович виступав у місцевій пресі, брав активну участь в організації спеціальних архівних установ, які б мобілізували українських діячів на збирання, впорядкування, розробку та публікацію архівних матеріалів ^{10Г1}.

Методи і технічні способи видання історичних документів у другій половині XIX ст. були різноманітні. Спроби російських і українських археографів створити єдині правила видання документів і складання науково-довідкового апарату не увінчалися успіхом. Однак у процесі видання документів була напрацьована методика, яку використовував і О. Лазаревський та вдосконалював її під час підготовки документів до видання ^{11)G1}.

Вчений опублікував значну кількість документальних джерел і матеріалів. Публікацію джерел він розпочав з публічних, приватноправових актів та джерел статистичного характеру. В 1862-1865 рр. вийшли "Украинские юридические акты XVII в.", у 1862 р. - статистичні відомості про українські народні школи, які свідчили про значний рівень освіти на Лівобережній Україні у XVIII ст., тобто в часи існування автономної Української держави та погіршення стану освіти після її ліквідації у XIX ст. ¹⁰⁷.

Вагомий внесок О. Лазаревського у дослідження однієї з найважливіших пам'яток історії України — генерального опису Лівобережної України, який був проведений у 1765-1769 рр. з ініціативи генерал-губернатора Лівобережної України та президента Малоросійської колегії П. О. Рум'янцева.

О. Лазаревський був першовідкривачем опису. В 1866 р. учений опублікував "Обозрение Румянцевской описи" по Чернігівському, а у 1873 р. - по Київському та Ніжинському полках ^{11№}. У передмові до "Обозрения" він визначив мету, завдання й практичну реалізацію опису, провів науково-критичний аналіз і дав йому оцінку.

На той час було виявлено не всі матеріали опису. Вченому були відомі документи шести з десяти полків, в яких проводився опис. Відомості про знахідки документів опису по інших полках почали з'являтися у друкова-

них органах у 80-х рр. XIX ст. Тому ґрунтовної оцінки джерела під час публікації "Обозрений" у 60-х - 70-х рр. О.Лазаревський дати не міг^{10а}. Проте він добре розумів значення опису для вивчення історії Лівобережної України і вжив низку заходів, щоб його документи, за рішенням царського уряду, не були передані до російських архівів. Він двічі, 20 квітня і 3 травня 1892 р., звертався до графа Г. Милорадовича за сприянням у справі передання архіву генерального опису до Київського університету¹¹⁰. Але його клопотання не мали успіху: архів опису на початку 1890 р., за розпорядженням чернігівського губернатора А. Анастасієва, було передано до бібліотеки Російської академії наук¹¹¹. Лише наступним поколінням українських істориків вдалося повернути його в Україну і нині більша частина архіву зберігається у Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (ф.57).

Діяльність генерал-губернатора Малоросії П. О. Рум'янцева і надалі привертала увагу О. Лазаревського. Вчений збирав матеріали про нього протягом всього життя і, не маючи часу підготувати ґрунтовне дослідження, намагався привернути увагу вчених до цієї історичної постаті. Так, у листі до Г. Милорадовича за 1887 р. він зазначав: "...Когда и кто напишет книгу о Румянцеве? Я бы отдал тому все собранные мною материалы, на обработку которых времени нет и не будет"¹¹².

Проте Олександр Матвійович знайшов час і в 1896 р., на відзначення століття з дня смерті П. Рум'янцева, опублікував статтю про його діяльність у Лівобережній Україні. Значну увагу він присвятив проведенню з ініціативи генерал-губернатора Малоросії генерального опису Лівобережної України. Олександр Матвійович детально проаналізував мету опису, визначивши її як "перепись всего податного населения" для встановлення його майнового стану. Практична цінність опису, на думку вченого, полягала у тому, що він став довідковим матеріалом для тих, хто шукав "вольности"¹¹³.

На відміну від попередніх праць, у статті про П.Рум'янцева О.Лазаревський не зазначив, що метою опису було ознайомлення генерал-губернатора Малоросії з економічним становищем Лівобережної України. Під час роботи над матеріалами опису вчений не знайшов випадків звертання до нього з цією метою, а лише за довідками "об искании козачества", тому змінив думку щодо цього питання. Пошук Олександром Матвійовичем залежності між завданнями опису і сферою суспільного життя, де він мав бути застосований, не дали очевидних результатів через незавершеність останнього у зв'язку з російсько-турецькою війною, що почалася у 1768 р., часткову втрату його через погані умови зберігання у Малоросійській колегії та розпорошеність опису і передачу його частинами у 1783 р. з утворенням намісництва у їхні архіви, де про нього забули¹¹⁴.

Отже, О. Лазаревський не вважав свої висновки щодо мети, завдань і оцінок генерального опису незаперечними і сам змінював їх, коли не знаходив їх підтвердження у подальших дослідженнях.

У 1867-1868 рр. учений опублікував "Описание Черниговского наместничества" - комплексне джерело до історії Лівобережної України. Автором опису намісництва, проведеного у 1781 р., був Д. Пашенко¹¹⁵. Опис друкувався частинами у "Черниговских губернских ведомостях", редактори яких не мали досвіду публікації такого роду документів. Це призвело до ряду помилок: помилок, перекручень у тексті тощо.

У 1892 р. О.М.Лазаревський видав "Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка" — частину комплексного джерела історико-статистичного характеру. У передмові до видання вчений визначив значення джерела, основні особливості й специфіку опису. Документи "следствия" друкувалися спочатку у "Черниговских губернских ведомостях", а потім у тому ж році вони вийшли окремим виданням. Основним недоліком у ньому була відсутність додатків, необхідних при публікації такого виду документів¹¹⁶.

Прорахунки попереднього видання Олександр Матвійович врахував під час видання іншого джерела історико-статистичного характеру - "Переписних книг 1666 р.", опублікованих у 1899 р. Документи вчений отримав у користування за допомогою начальника Московського архіву Міністерства юстиції Д. Я. Самоквасова, якому був дуже вдячний. У 1899 р. він їх опублікував. У післямові О.Лазаревський зазначив причини та хід проведення перепису на Лівобережній Україні, вказував на значення переписних книг як цінного джерела для її економічної історії, які проте залишаються маловідомими ¹¹⁹.

О. Лазаревський довів, що вперше "Переписні книги" були опубліковані у скороченому вигляді М. Костомаровим у праці "Руїна" та визначив недоліки попередньої публікації. Він подав опис зовнішнього вигляду документів і вказав на порядок та особливості їх публікації. Вчений зазначив, що серед опублікованих документів перепису чотирьох полків - Прилуцького, Лубенського, Миргородського та Полтавського - найкраще зберігся перепис Прилуцького полку. У виданні вміщено географічний покажчик ¹²⁰.

О. М. Лазаревський назвав недоліки джерела, в якому подавалися відомості лише про селянство та міщанство. Козацтво залишилося поза переписом, тому визначити кількість населення за ним неможливо. Проте для аналізу економічного становища селян і міщан переписні книги, на його думку, "матеріал первостепенной важности" ¹²¹.

У післямові вчений розкрив як мету перепису "фискальные цели" і показав ставлення до цього українського населення. Одні селяни та міщани, як зазначив О.Лазаревський, почали масово переписуватись у козаки, інші — категорично відмовлялися платити зазначені податки. Тому, на його думку, "фискальная попытка московского правительства" на Лівобережній Україні "не удалась" ¹²².

Отже, О. М. Лазаревський одним з перших здійснив аналіз і дав оцінку "Переписним книгам 1666 р." - джерелу, яке відрізнялося від інших високим ступенем вірогідності. Він привернув до нього увагу наукової громадськості, визначивши необхідність подальшого пошуку переписних книг та їх публікації, що було здійснено наступними поколіннями дослідників ¹²³.

Серед археографічних видань ученого значне місце займають публікації фамільних архівів. У 1882 р. він описав Сулимівський архів, який його тодішній власник А. А. Войцехович дозволив оглянути ¹²⁴. О.Лазаревський зазначив, що в Україні від пожеж, мишей і сирості вже загинула значна кількість фамільних архівів. Тому важливо, що один з них, який належав відомому козацькому роду Сулим, уцілів і знаходився у родовому селі Сулимівці Переяславського повіту ¹²⁵.

Олександр Матвійович дослідив історію формування архіву та його структуру. Він виділив три важливі групи документів: поземельні акти, насамперед гетьманські універсали та купчі записи; уривки із судових справ про суперечки за маєтності як між Сулимами, так і з сусідами; приватне листування, яке, на думку вченого, являє "наибольший исторический интерес", оскільки показує "старую жизнь такою, какою она была в действительности". Ще однією групою документів архіву були матеріали трьох родин, пов'язаних із Сулимами родинними зв'язками. Це фамільні архіви Єсимонтовських, Скоруп та Войцеховичів.

У додатку до опису Сулимівського архіву вчений опублікував документи ¹²⁶. У 1884 р. власник архіву видав його власним коштом за редакцією О. М. Лазаревського. У збірці налічувалося 183 документи ¹²⁷.

Того ж року В. Антонович опублікував рецензію на збірку документів Сулимівського архіву ¹²⁸. Рецензент визначив склад архіву, значна частина якого (109 документів) була сімейним архівом Сулим, які займали значні посади у козацькому війську і мали широкі сімейні зв'язки. Архів Скоруп і Войцеховичів значно менший за обсягом (63 і 11 документів), але у

ньому є дані для побутової історії Лівобережної України другої половини XVII - XVIII ст. 127.

Рецензент відзначив вдалий підбір документів для видання, оскільки О. М. Лазаревський "известный многочисленными трудами по истории Малороссии, по всей справедливости должен быть признан лучшим знатоком малороссийской истории и древностей XVII - XVIII столетий". В. Антонович зазначив також, що видавець не обмежився матеріалами Сулимівського архіву, а поповнив збірку документами з власної колекції та маловідомих археографічних видань. Як на позитивний факт рецензент вказав на те, що у передмові Олександр Матвійович опублікував генеалогію та біографії осіб трьох родів і проілюстрував видання фамільними портретами з колекції Войцеховичів. У рецензії проаналізовано також зміст опублікованих документів ^{13д}.

Отже, видання О. М. Лазаревським Сулимівського архіву одразу ж здобуло визнання й високу оцінку.

В 1883 р. Олександр Матвійович описав Галаганівський фамільний архів ^м. В опису він зазначив його місце зберігання: с Сокиринці, поблизу м. Прилук, де проживав і помер Г. П. Галаган. З дозволу власника маєтку, нащадка Галагана, вчений оглянув архів, документи якого знаходилися "в таком порядке, которого нам не приводилось встречать при осмотре других домашних архивов" ^{1:10}.

В архіві зберігалися також документи родини Дараганів, з якими Галагани мали родинні зв'язки. За своїм складом документи архіву були представлені насамперед актовими матеріалами. Листування, що, на думку Олександра Матвійовича, "так хорошо рисует бытовую сторону жизни наших предков", у ньому майже відсутнє ^{1:11}.

Вчений не обмежився описом архіву Галаганів - Дараганів. У передмові до опису він подав історію роду Галаганів, а у додатках надрукував найважливіші, на його погляд, документи архіву і серед них універсал гетьмана К. Розумовського бунчуковому товаришу Єфиму Дарагану від 27 листопада 1751 р.^{1-И}

Опис Галаганівського фамільного архіву О. Лазаревський завершив коментарем до гетьманського універсалу. В ньому йшлося про призначення генерального бунчужного Оболонського та бунчукового товариша Є. Дарагана представниками гетьмана на "елекції" (обранні) архімандрита Києво-Печерської лаври^{1:11}.

У коментарі вчений, як правило скупий на висновки й узагальнення, висловив свій погляд на виборчу систему, яка існувала в Українській козацькій державі у другій половині XVII - XVIII ст. Він зазначав, що "выборное начало лежало в основе всего общественного, военного, гражданского и церковного строя Малороссии". Воно давало суспільству "живую связь между церковью и обществом", оскільки духовництво брало участь у справах суспільних, а цивільні — у церковних. "На этом, - писав Олександр Матвійович, - держалась нравственная связь между церковью и обществом, влияние духовенства на общество, сочувствие последнего делам и нуждам церкви и особый высший ПастрОИ ОиЩЕСТВа" ^м.

О. Лазаревський не ідеалізував виборчу систему. "Выборы, - писав він, - не спасают общество от злоупотреблений, ошибок, погрешностей", проте "они дают лучших людей, одушевляют избираемых, привлекают к ним и их последующей деятельности внимание избирателей..., возвышают их и самые учреждения". Свої висновки вчений підтвердив конкретними фактами з історії Києво-Печерської лаври. "История помнит", - зазначав він, - про обраних печерських архімандритів Никифора Тура, Єлисея Плетенецького та Зосиму Валкевича... "и не помнит ни одного, из так названных после 1786 г. священно архимандритов" ^{гллг}.

Отже, на думку вченого, незважаючи на певні вади, демократична система Української козацької держави з її виборним началом була потужною основою єдності церкви і суспільства та впливу духівництва на суспільні настрої. Виборча система в суспільстві і церкві породжувала визначних діячів, яких пам'ятає українська історія. У коментарі О. Лазаревський показав переваги цієї системи, що існувала в Лівобережній Україні (Малоросії) до інкорпорації її території в кінці XVIII ст. до складу Російської імперії.

В 1890 р. за редакцією вченого було опубліковано збірку матеріалів фамільних архівів під назвою "Мотижинський архів", як доповнення до Сулимівського архіву. У збірці налічувалося 93 документи, серед яких переважали акти на право землеволодіння козацької старшини, матеріали про закріпачення українського селянства, про взаємовідносини між різними станами українського суспільства й інші документи переважно із соціально-економічної історії України другої половини XVII - XVIII ст. Документи були видані коштом Андрія й Олександра Савицьких, родичів Сулим, які володіли частиною їх маєтків. В одному з них, м. Мотижині Київського повіту, і зберігався виданий О. Лазаревським архів ^{1:16}.

Отже, він не тільки знайшов і підготував до видання Мотижинський архів, а й умовив його власників надати кошти на його видання.

Видана збірка матеріалів не пройшла повз увагу вчених. У рецензії на неї, опублікованій у "Киевской старине" у 1890 р., автор зазначав, що збірка видана "с того аккуратностью, какую мы всегда встречаем в изданиях А. М. Лазаревского" та "соответствующими примечаниями". Як позитивний факт рецензент вважав публікацію додатків до видання: доповненого й виправленого на основі нововиявлених джерел родоводу Сулим, а також географічного й іменного покажчиків. У той же час він вважав невиправданим застосований ученим поділ документів збірки на сімейні та сторонні і відсутність хронологічного покажчика ¹⁷.

У 1898 р. за редакцією О. Лазаревського опубліковано збірку документів "Любецкий архив графа Милорадовича", яка попередньо друкувалась як додаток до журналу "Киевская старина". У збірку ввійшли 196 документів. Це документи родини Чарнишів (1710-1799 рр.); матеріали щодо одруження І. С. Лашкевича з А. П. Милорадович та їхнє листування (1798-1801 рр.); листування П. С. Милорадовича із сином Григорієм і листи до нього Трощинського, Тутолміної та П. В. Завадського (1789-1800 рр.); актові матеріали (1637-1708 рр.) ¹⁸.

У передмові до видання Олександр Матвійович описав стан збереженості архіву, його структуру, навів родоводи Чарнишів, Фридрикевичів, Леонтовичів та Полуботків. У збірці вміщено портрети А. С. Полуботок, Г. П. Милорадовича та його дружини - О.П. Милорадович ^{1:19}.

Документи збірки видані мовою, наближеною до оригіналу. Переважна їх більшість має заголовок, в якому зазначено різновид документа, короткий зміст, адресата, адресанта та дату в такій послідовності: рік, місяць, число, якщо вона вміщена в кінці документа. Коли ж дата у документі зазначена на початку, датування у заголовку опущено. Легенди у документах майже відсутні, лише іноді зазначено "с подлинника", "с копии" ¹⁹). Відсутність у легендах контрольних-довідкових даних: місцезнаходження документа, номеру опису, справи, аркуша можна пояснити тим, що документи, які зберігались у приватних архівах, не були зашифровані. Відсутні також посилання на літературу, де документи публікувалися раніше.

Отже, при виданні документів фамільних архівів О. Лазаревський вміщував обширні передмови або післямови, в яких зазначав історію виникнення архіву, його структуру, склад документів, принципи відбору їх до публікації, родоводи їх власників і родичів. При виданні документів учений користувався тогочасними правилами публікації, прагнув передати їх мовою оригіналу, дати

документу заголовок, хоч і при майже повній відсутності легенд. У додатках він подавав, як правило, іменний та географічний покажчики.

О.М.Лазаревський опублікував також значну кількість епістолярних і мемуарних джерел до історії України XVIII - першої половини XIX ст. Серед них листування відомих українських діячів: Г. Полетики, П. Куліша, щоденники Миколи Ханенка, Якова Марковича, Петра Апостола ^{III}.

У рецензії на видання щоденника Якова Марковича М. Грушевський зазначив, що він "поруч з дневником ... Миколи Ханенка" становить першорядне джерело "до внутрішньої історії Лівобережної України у XVIII в". Рецензент показав, що, у виданні, здійсненому О.М.Лазаревським, опубліковано "повний і незмінений текст дневника" ^{III}.

М.Грушевський зазначив, що у виданні наведено покажчики: іменний та застарілих слів, а в передмові до першого тому подано відомості про Я. Марковича. У рецензії високо оцінюється нове видання О. Лазаревського - "звісного знавця лівобічної України і невтомного робітника на її полі" ^{III}.

У 1890 р. О. Лазаревський опублікував "Черниговскую летопись по новому списку (1587-1725)" у додатках до журналу "Киевская старина". Літопис учений видав за так званим списком Персидського. Серед недоліків видання значиться відсутність порівняння цього тексту з текстом літопису, опублікованого М. Білозерським у збірнику "Южно-русские летописи" (Т.1, 1856). Останній видав Чернігівський літопис (1587-1750) за списком Чернігівської духовної семінарії та невідомого автора ^{IV}.

Таким чином, едиційна діяльність займала значне місце у науковій спадщині О. Лазаревського.

У другій половині XIX ст. перед українськими вченими постала проблема визначення автентичності документальних джерел. О. Лазаревський зазначав, що "подделок исторических документов ради корысти - в Малороссии было множество. Сочинялись они главным образом в конце XVIII в. для доказательства дворянства" ^{VI}>. Для встановлення оригінальності історичного документа необхідне проведення дипломатичного дослідження: це наперед встановлення вірогідності зовнішньої та внутрішньої форми документа, соціального й політичного походження.

Аналіз статей О. Лазаревського, присвячених визначенню автентичності деяких документів, свідчить, що вчений володів її методикою. Їх експертизу він починав з аналізу окремих елементів. Так, при дослідженні оригінальності універсала гетьмана С. Острянина, який був уміщений в обох списках літопису С. Величка та у збірнику кінця XVIII ст., учений зазначав, що він не бачив "подлинника Величковой летописи", а отже, не може за зовнішнім виглядом визначити оригінальність цього документа^{III}. Тоді він дослідив внутрішню форму документа та вірогідність змісту і встановив, що початок універсалу, де зазначено про "Стефана Криштофа з Острога и Остра Острянина" дуже сумнівний. Двоіменність і вказівка на Острог викликала в історика сумнів щодо оригінальності універсалу. Тому він висловив припущення, що цей документ не автентичний, а "сочинен" С. Величком "из патриотического желания" ¹¹⁷

Елементи дипломатики О. Лазаревський застосовував під час аналізу військових, судових печаток та печаток міст Лівобережної України ^{III}. Крім їх дослідження, він висловлював цінні поради збирачам і дослідникам пам'яток.

Отже, вчений володів дипломатичними прийомами у тому вигляді, як вони застосовувались у XIX ст. За зовнішньою та внутрішньою формою документа, вірогідністю його змісту, текстологічним аналізом він міг встановити його оригінальність, або підробку та визначити мотиви останньої.

Історик розробляв також прийоми і методи інших допоміжних дисциплін: іконографії, генеалогії та сфрагістики. Так, володіючи прийомами й

методами іконографії, він встановив, що портрет М. Залізняка, вміщений у "Киевлянинне", насправді був портретом полтавського селянина "К

Надані "Жалуваною грамотою" 1785 р. українській козацькій старшині права на дворянство призвели до становлення генеалогії як науки в Україні. Значний внесок у її розвиток зробив О. Лазаревський. У 1868 р. він опублікував "Очерки старейших дворянских родов Черниговской губернии"¹¹¹. До них увійшли документальні дані про родини Бакуринських, Бутовичів, Бобирів, Богушів, Борозди, Борецьких, Бугаївських та Валькевичів. Відсутність у розпорядженні вченого архівів цих родин призвела до публікації випадкового матеріалу, без будь-якої системи та авторських коментарів¹¹¹.

Тому Олександр Матвійович відмовився від генеалогічних розвідок і почав друкувати матеріали до історії українського суспільства XVII - XVIII ст. У 1875 р. він розпочав публікацію нарисів під загальною назвою "Очерки малороссийских фамилий"¹¹². Як відзначав автор у коментарях, основним його завданням було не складання родовідної книги, а збирання матеріалів до історії місцевого суспільства XVII - XVIII ст.

Розвідки друкувались у 1875-1876 рр. у журналі "Русский архив". За два роки вчений опублікував нариси про сімнадцять найбільш відомих родин козацької старшини. У 1877 р. у нього виникли непорозуміння з головним редактором і він припинив друкувати статті у журналі¹⁵¹.

З 1880 р. нариси про історію родів української козацької старшини та їхні взаємовідносини з підданими селянами й козаками він продовжив друкувати під назвою "Люди старой Малороссии". Перша розвідка про родину Скоропадських вийшла в "Историческом вестнике", інші (22) - у журналі "Киевская старина". Серія нарисів О. Лазаревського про козацьку старшину: "Очерки малороссийских фамилий" та "Люди старой Малороссии" мала схожу структуру. На початку нарису автор вміщував родовідну таблицю, потім, згідно з наявними джерелами, викладав історію роду і робив відповідні висновки¹¹¹.

Публікація нарисів викликала негативну реакцію серед деяких нащадків козацької старшини. У листі до Г. Милорадовича від 26 жовтня 1890 р. О. Лазаревський повідомляв, що "покойный Галагань пять лет не говорил со мною за сведения о его предке". Пізніше Галаган сам почав розмову з Олександром Матвійовичем і відверто заявив, що "фактов противного представить не может". А "без фактов, - як зазначав учений у згаданому листі, - могу лишь пожимать плечами"¹¹⁷.

Незадоволена опублікованими О. Лазаревським матеріалами з історії родин козацької старшини була також патріотично налаштована молодь через висвітлення, на її думку, історії України в односторонньому світлі. На захист ученого виступив відомий історик Д. Багалій, який наголосив, що в односторонньому освітленні старшини винуватий не О. Лазаревський, а той матеріал, з якого він черпав свої історичні відомості¹⁵¹.

Наукові праці Олександра Матвійовича, присвячені історії родів козацької старшини, піддавалися критиці за односторонність і в наступні роки. Так, відомий історик О. Оглоблин вважав, що О. Лазаревський "не був безпристрасним літописцем". Визнаючи його людиною "широ демократичних поглядів", Оглоблин проте зазначав, що дослідник "пристрасно не любив старого українського панства", яке вийшло з народної маси, але будувало "свою фортуна на поті і крові українського селянства". Він закидав Лазаревському, що судові й адміністративні акти, якими він користувався, зображували "не кращих людей і не добрі їх діла". Тому Лазаревський не помітив тих, хто "власну кров, власну працю, власну думку віддавали для його добробуту, його освіти та культури, його національної волі та державної незалежності"¹⁵⁷.

Закидав Оглоблин вченому і те, що він у своїх нарисах не подав історію роду Туманських, бо "надто вже не вкладалися вони в прокрустове ложе йо-

го сурового осуду старого лівобережного панства"¹⁷⁸. Однак у цьому з Оглоблиним важко погодитись, як з деякими попередніми висновками, оскільки О. Лазаревський не мав достатньо матеріалів про них. Про це він повідомляв у листі до Г. Милорадовича, відправленого у грудні 1881 р.: "О Туманских сообщите, что Вам известно. У меня есть, но уж очень короткие сведения"¹⁵⁹.

Критичні оцінки опублікованих О. Лазаревським нарисів про козацьку старшину висловлюють і сучасні дослідники. Так, С. Білокінь зазначає, що причина критичного ставлення вченого до козацької старшини полягає у походженні Лазаревських "від простих козаків Лазоренків, що безуспішно прагнули увійти до кола імперської аристократії". На його думку, "із цих заходів не виходило нічого, аж поки дворянства службою доскочив батько вченого, Матвій". Оскільки предків О. Лазаревського "так довго не визнавали, так обходили", це призвело до затяжного конфлікту вченого "із сучасною йому аристократією"¹⁶⁰.

В дійсності ж рід Лазаревських отримав дворянство, як і більшість родів козацької старшини, майже одразу після видання у 1785 р. Катериною II "Жалуваної грамоти дворянству". Це сталося, як видно з попереднього викладу, 10 жовтня 1786 р. У зв'язку із запровадженими царським урядом у 90-х рр. XVIII ст. обмеженнями, їх дворянство не було затверджено Сенатом. Вдруге дворянство їх рід отримав 20 травня 1836 р. Таким чином, у О. Лазаревського не було підстав бути ображеним.

Головною ж причиною відсутності у публікаціях Лазаревського добрих справ козацької старшини була структура їх фамільних архівів. У ній переважали насамперед актові матеріали, при майже повній відсутності документів про політичну, адміністративну діяльність членів родин та побутову історію. Про це Лазаревський писав у "Передмові" до видання архіву Галаганів¹⁶¹.

Про бажання О.Лазаревського знайти позитивний матеріал про діяльність козацької старшини свідчить його лист, відправлений у 1879 р. Г. Милорадовичу. У ньому йшлося про підготовку Олександром Матвійовичем нарисів про предків Г. Милорадовича - Михайла та Гаврила - і висловлювалося прохання "частними матеріалами", яких не було у вченого, "сгладить суворість" його фактів. Причиною цього, на думку вченого, було те, що "общественная деятельность" Михайла і Гаврила Милорадовичів відбувалася у ті часи, "когда царило право сильного", тому і нарис про них "выходит довольно суров"¹⁶².

У цьому ж листі він зазначав, що "был бы очень рад, если бы потомки моих героев дополняли мои очерки сведениями из семейных архивов, которые, за редкими исключениями, остаются для меня неизвестными". Така проблема стояла і перед іншими дослідниками історії Лівобережної України другої половини XVII - XVIII ст. Так, М. Костомаров у листі до О. Лазаревського від 23 вересня 1877 р. скаржився "на недостаток" джерел до побутової історії цього періоду. Працюючи у московських архівах, він не знаходив достовірних відомостей "из духовной жизни и ея развития" українського суспільства за гетьманів І. Самойловича та І. Мазепи, частіше "лож умышленная". Тому просив вченого повідомити йому деякі дані з особистого життя І. Мазепи¹⁶³.

Отже, О. Лазаревський прагнув до об'єктивного висвітлення діяльності козацької старшини на основі наявних документальних джерел. Він не вважав ці дані остаточними: вони повинні доповнюватися дослідниками чи шадкадами родів козацької старшини, новими документальними матеріалами, що дають можливість більш об'єктивно оцінити діяльність козацької старшини.

Окрім нарисів про старшинські роди, вчений опублікував декілька праць біографічного характеру про окремих їх представників¹⁶⁴. Серед них значне місце посідає праця О.Лазаревського про чернігівського полковника та наказного гетьмана Павла Полуботка. Ідея написання цієї праці виникла в Олександра Матвійовича, очевидно, після ознайомлення із статтею М.Костомарова

"Павло Полуботок", опублікованою в 1876 р. у журналі "Русская старина", автор якої показав Полуботка як народного героя. На основі значної кількості документальних джерел, які були вперше введені до наукового обігу, О.Лазаревський охарактеризував П. Полуботка як людину, що відстоювала в боротьбі з царем свої власні інтереси й інтереси козацької старшини ¹⁶⁵.

Вагомим внеском у дослідження історії формування дворянства в Україні є стаття вченого, підготовлена у вигляді рецензії на історичні праці Д. П.Міллера^{III}. У рецензії проаналізовано історіографію проблеми та процес перетворення козацької старшини у дворянство. Рецензент показав, що, посівши владне становище і маючи високу освіту, старшина виділилася із загальної маси, а набувши маєтностей, захотіла повернути собі незабуте в Україні з часів Речі Посполитої шляхетство або дворянство, що і сталося в кінці XVIII ст., за "Жалуваною грамотою дворянству" (1785 р.) ^{к>7}.

О. Лазаревський визначив у рецензії два періоди у діяльності в Україні дворянських депутатських зібрань. У першому депутати діяли самостійно, керуючись "Жалуваною грамотою" дворянству, у другому, коли їх діяльність була поставлена у залежність від герольдії та Сенату Російської імперії. Діяльність останньої викликала незадоволення старшини, викладеної у численних петиціях, розгляд яких продовжувався до 1835 р., коли вийшов закон, який встановлював правила визнання дворянства за нащадками козацької старшини ^{1HS}.

Таким чином, вагомим є внесок О. Лазаревського у становлення і розвиток генеалогії. Він виявив і опублікував значну кількість документів до історії родів козацької старшини Лівобережної України, де наводив їх родоводи. Вчений започаткував критичний підхід до родовідних легенд. У своїх працях він показав також процес перетворення козацької старшини у дворянство. Його дослідження відіграли визначну роль у становленні генеалогії як допоміжної (спеціальної) історичної дисципліни.

О. Лазаревський започаткував також вивчення в Україні процесу розвитку історичної науки, тобто української історіографії. Цьому питанню мала бути присвячена серія статей під загальною назвою "Прежние изыскатели малорусской старины"¹¹⁹. Дослідження історичної науки в Україні він розпочав із Самійла Величка, автора історичного твору, написаного на початку XVIII ст. Учений встановив причини, які спонукали С.Величка взятися за написання історії Малоросії (Лівобережної України), головною з яких було бажання автора твору "дать тогдашнему читателю возможность ознакомиться с историею родины" ¹⁷⁰.

Наступним значним періодом у розвитку української історіографії, на думку Олександра Матвійовича, стала друга половина XVIII ст., коли "с сокращением автономной жизни старой Малороссии", розпочався перехід "к общегражданским формам государства". У зв'язку з цим виникла потреба в історичній праці, автор якої міг порівняти минулий устрій з новим. Така праця була підготовлена "наскоро" одним з найбільш освічених українців Г. Полетикою. Вона з'явилася, за даними О. Лазаревського, "около 1770 г." під назвою "Исторія русів"¹⁷¹.

Визнаючи неповноту й однобічність своєї праці, Г. Полетика почав збирати матеріали для продовження дослідження, а також писати статті і виступати промови для появи у суспільстві інтересу до історії України та її нових дослідників. І вони з'явилися. Одні з них, більш освічені, почали писати науково-літературні праці, інші збирали документальні матеріали з історії України. О. Лазаревський зазначив їх поіменно: А. Чєпа, Ф. Туманський, Я. Маркович, М. Антоновський, В. Полетика, В. Ломиковський, Д. Бантиш-Каменський, М. Берлінський, О. Мартос, А. та М. Марковичі. ім учений мав присвятити серію нарисів. Але підготував лише про двох з них: Я.М.Марковича та О.І.Мартоса ¹⁷².

Нарис про Я. М. Марковича (1776-1804) Олександр Матвійович розпочав з розповіді про його діда Я. А. Марковича, автора щоденника. Головну ж увагу О. Лазаревський зосередив на праці Я. М. Марковича "Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях", надруковану в 1798 р., подав її зміст й проаналізував основні ідеї, висловлені автором у праці¹⁷¹.

Ще один нарис О. Лазаревського присвячено О. І. Мартосу (1790-1842), сину відомого скульптора І. Мартоса, предком яких був лубенський полковий обозний П. Мартос. Він підготував п'ятитомну історію Малоросії, але повністю вона не була опублікована. Побачили світ лише два розділи третього тому. Вчений висловив припущення, що причиною відмови О. Мартоса від публікації своєї праці був вихід у світ "Истории Малой России" Бантиша-Каменського, написаній на ґрунтовній джерельній базі, якої у О. Мартоса не було¹⁷².

Окремі розвідки О. Лазаревський присвятив таким дослідникам української історії та збирачам і видавцям її рукописних пам'яток, як О. М. Маркович та В. Г. Рубан¹⁷³. У нарисі про одного з "прежних изыскателей малорусской старины" О. М. Марковича, вчений зазначав, що його заслугою перед українською історичною наукою була публікація вперше документів приватного архіву О. Марковича. Він збирав також матеріали для праці під назвою "Описание Малороссии", яка так і не була закінчена. О. М. Маркович відомий також як автор "Записки о дворянском сословии Черниговской губернии", "Исторического очерка г. Глухова" та "Истории Гамалеевского монастыря"¹⁷⁴.

Високо оцінив О. Лазаревський видання О. М. Марковичем "Дневных записок генерального подскарбия Якова Марковича" (М., 1859). Щоденник свого діда він видав у скороченому вигляді та зі змінами у мові. Проте значення цього видання, на думку вченого, величезне. Воно зняло завісу "с бытовой истории Малороссии XVIII в.", дало змогу побачити гетьманів та старшину "в частной, закулисной жизни". Олександр Матвійович вважав, що лише за видання цієї історичної пам'ятки ім'я О. М. Марковича не може бути забутим в українській історіографії¹⁷⁵.

У статті О. Лазаревського про В. Г. Рубана подано його коротку біографію та охарактеризовано наукову діяльність: написання за пропозицією і сприянням О. Безбородька "Краткой летописи Малыя России". Заслугою В. Рубана була також публікація у 1778 р. коштом Г. Потьомкіна праці свого земляка В. Григоровича-Барського "Путешествия ко святым местам". У тому ж році він видав "Любопытный месяцеслов". На думку Олександра Матвійовича, дослідженням історії України Рубан займався "только благодаря влиянию Безбородька; сам он ею не интересовался"¹⁷⁶.

Ознайомлення з історичною літературою та видання бібліографічних покажчиків з історії України допомогло О. Лазаревському визначити основний напрям досліджень. Ним став соціально-економічний розвиток Лівобережної України другої половини XVII - XVIII ст. На вибір теми значний вплив мали реформи, які проводилися в 60-80-х рр. XIX ст. у Російській імперії. Одна з них - ліквідація кріпосного права, над практичною реалізацією якої вчений працював на посаді "члена від уряду" - змусила великих землевласників України відстоювати свої права на землю, частина якої мала відійти селянам.

У постановах губернських дворянських комітетів про поліпшення побуту селян вони зазначали, що встановлення у 1783 р. кріпацтва в Україні відбулося за рішенням царського уряду, без участі українських поміщиків. У постановах ішлося про те, що селяни були прикріплені до поміщика, а не до землі. Тому, звільнившись від кріпацької залежності, вони не мали права на землю, селяни могли її лише орендувати у поміщика або працювати у нього в наймах¹⁷⁹.

Отже, процес закріпачення селянства України, який відбувся в кінці

XVIII ст., був актуальною тогочасною проблемою. Дослідження цієї проблеми стало темою монографії О. Лазаревського "Малороссийские посполитые крестьяне (1648-1783)", опублікованої у 1866 р., яка витримала ряд перевидань¹⁸⁰. Спираючись на значну джерельну базу, насамперед архівні документи, вчений показав процес закріпачення українського селянства козацькою старшиною. Він довів, що царський указ від 3 травня 1783 р. лише завершив цей процес. Кріпосне право в Лівобережній Україні, на його думку, було наслідком внутрішньої політичної ситуації, хоча і визнавав, що з кріпосним правом Малоросію "впервые познакомили именно слобожане заграничные..., т.е. выходцы из Белоруссии и Великороссии"¹⁸¹.

До висновку про закріпачення українських селян козацькою старшиною раніше, ніж Лазаревський, прийшов О. Кістяківський у статті "Характеристика русского и польского законодательства о крепостном праве по отношению к Малороссии", опублікованій у №1 журналу "Основа" за 1862 р. Проте Олександр Матвійович не знав про неї. Він працював над цією проблемою самостійно і обґрунтовував свої висновки на інших даних, ніж Кістяківський, на основі значного документального матеріалу. Обидва вчені дійшли до однакових висновків тому, що вірно помітили хід і характер цього процесу¹⁸².

У праці О. Лазаревського використано документи, виявлені ним у чернігівських архівах, на які він посилається у тексті: архів Малоросійської колегії, архів Чернігівської казенної палати (документи чернігівських монастирів), Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку 1729 р., Генеральний (Рум'янцевський) опис Лівобережної України (1765-1769) та інші. В кінці монографії надруковано додатки, в яких опубліковано документи щодо проведення генерального опису та майнові описи деяких сіл Лівобережної України¹⁸³.

Високу оцінку праці О. Лазаревського висловив М. Василенко у передмові до другого її видання. Він зазначав, що історія Лівобережної України малодосліджена. Причинами цього були суспільні умови Російської імперії, "когда изучение Украины считалось вообще делом неблагонадежным" та "разбросанность" джерел, а тому мала доступність їх для дослідників¹⁸⁴.

Перше і видатне місце у вивченні історії Лівобережної України М. Василенко відводить О. Лазаревському, якого не зупинили ці перешкоди. Його праці становлять "основу для изучения ... жизни украинского народа XVII и XVIII, да и отчасти XIX веков"¹⁸⁵.

У подальшій науковій роботі О. Лазаревський продовжив вивчення становища українського селянства. Так, історії українського селянства XVII - XVIII ст. присвячено розвідку О. М. Лазаревського "Из истории сел и селян Левобережной Украины"¹⁸⁶. Він проаналізував складні соціально-економічні процеси, які відбувалися в Україні після звільнення від польської залежності, показав, що незначна кількість маєтностей залишилась у володінні монастирів і православної шляхти, а більшість перейшла у володіння селян та козаків¹⁸⁷.

Проте козацька старшина, отримавши владу, почала захоплювати землі із селянами і до кінця XVII ст. було роздано стільки маєтностей, що тогочасний гетьман І. Мазепа почав забирати їх у невпливових володарів, як він повідомив у 1692 р. до Москви, через "пререкания посполства". Історик вважав проте, що такі розпорядження були поодинокі, видані "под давлением угроз, которое слало ему Запорожье..."¹⁸⁸.

Гетьман Мазепа, як зазначав учений, ставав і на захист козацтва. Так, в універсалі, виданому в листопаді 1691 р., гетьман пояснював старшині "далее каких пределов не должны простираться ея вожделения". В універсалі зазначалося, що такі дії власників маєтностей "противны и праву войсковому и воле нашей гетманской", оскільки землі, відняті козаками у польських панів під час війни, при перебуванні у їх володінні значний час, не можна забирати¹⁸⁹.

Отже, на думку О. Лазаревського, гетьман "публічно" визнав право половини українського народу (козаків) на землю, яка знаходилася в його володінні. Проте вчений вважав, що це визнання не мало сили, оскільки виконання гетьманських розпоряджень було в руках старшини, проти якої були спрямовані наведені універсали¹⁹¹⁾.

Тому процес закріпачення продовжувався, за висловом вченого, "безостановочно", як захоплення маєтностей із селянами, так і "скупля" козацьких земель та перетворення козаків на підсусідків. Цей процес "подчинення народу старшині", як зазначав Лазаревський, завершився указом 3 травня 1783 р.¹⁹¹⁾.

На значній кількості документальних джерел підготовлено ще одну працю О. Лазаревського "Исторические очерки сел Конотопского уезда"¹⁹²⁾, яка була високо оцінена науковою громадськістю. У рецензії зазначалося, що "исторические очерки... - новый ценный труд неумолимого ученого", ім'я якого користуються "почетной известностью". Рецензент вказував на значну кількість у праці нового історичного матеріалу і на вміння вченого ним користуватися^{ш)}.

У 80-х рр. XIX ст. Олександр Матвійович розпочав публікацію низки праць під загальною назвою "Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления". Під старою Малоросією він розумів Українську козацьку державу, яка існувала в Лівобережній Україні у другій половині XVII - XVIII ст., відома ще в історичній науці як "Гетьманщина".

О. Лазаревський мав намір описати десять полків — адміністративно-територіальних одиниць, на які поділялася Українська держава. Але встиг опублікувати лише матеріали трьох полків: Сгародубського, Ніжинського та Прилуцького^{м)}.

Документальна база їх досить широка. Вона складається переважно з неопублікованих джерел: документів Генеральної військової канцелярії, Малоросійської колегії, генеральних слідств про маєтності (1729-1730), описів намісництва, поземельних актів монастирів.

Матеріали книг автор розташував за одним планом. У "Вступі" подано стислий історико-географічний опис місцевості, яка складала зазначений полк, з адміністративним поділом на сотні. Починався він, як правило, з опису полкового міста. У кожному томі висвітлювалися соціально-економічні проблеми даної території та характеризувалися соціальні стани українського суспільства другої половини XVII-XVIII ст. Так, в опису Ніжинського полку автор дослідив податкову систему, торгівлю, навів дані про ніжинську полкову й сотенну старшину, вїттів, царських воєвод, комендантів, описав ніжинські монастирі, села, хутори і слободи. В кінці кожного тому подано іменний та географічний покажчики^{у)l>}.

Вихід у світ першого тому "Описания старой Малороссии" привернув увагу наукової громадськості. У 1889 р. було опубліковано рецензію І. Лучицького¹⁹¹⁾ в якій, поряд з високою оцінкою праці О. Лазаревського, було висвітлено ряд критичних зауважень. Суттєвою вадою праці рецензент вважав обмеженість матеріалів до історії селянського і козацького володіння та підприємницької діяльності різних верств населення Стародубського полку, описаного в першому томі¹⁹⁷⁾.

Весь опис, на думку І. Лучицького, автор "сводит . главным образом к обзору одного владельческого землевладения и к биографиям владельцев". Незважаючи на те, що ця частина праці "самая ценная", рецензент, проте, вважав, що вчений повинен був дати відомості про розмір "движимого богатства старшины", а також показати реальні причини змін, які відбулись у поземельних відносинах у другій половині XVII - XVIII ст. у Лівобережній Україні. Вчений, на думку І. Лучицького, помилково вбачав їх, головним чином, "в личных влияниях, в личных качествах несимпатичной ему козацьей старшины"¹⁹⁸⁾.

"Описание старой Малороссии" (том I. - "Полк Стародубский") було представлено "на соискание наград графа Уварова". У зв'язку з цим Д. Багалій підготував рецензію на працю О. Лазаревського (у 1891 р. вона була опублікована окремою брошурою), в якій дав їй високу оцінку і висловився за присудження премії автору. 22 вересня 1890 р. секретар Імператорської академії наук повідомив ученому, що його "сочинение удостоено" академією наук "премии в 500 рублей" ¹¹.

Рецензії на другий і третій томи "Описания старой Малороссии" опублікували В. Мякотін та І. Джиджора²¹¹¹. В цілому праця О. Лазаревського була високо оцінена науковою громадськістю.

Отже, О. Лазаревський досяг значних успіхів у службовій, науковій та громадській діяльності. Його службова робота була пов'язана з ліберальними реформами, які проводилися в Російській імперії у 60 - 80-х рр. XIX ст. Олександр Матвійович вважав їх великими і взяв безпосередню участь у реалізації селянської та судової реформ. Завдяки наполегливій, невтомній праці, кристалевій чесності і непідкупності він досяг успіхів на службі у судових органах і завершив свою службову діяльність на посаді товариша голови Київського окружного суду та члена Київської судової палати у чині статського радника. За відмінну службу у судових органах його було нагороджено трьома царськими орденами. Визначні досягнення вченого у науковій діяльності. Лазаревський зробив значний внесок у розвиток української історичної науки. Він започаткував дослідження в Україні таких спеціальних історичних дисциплін, як бібліографія, історіографія, дипломатика та сфрагістика, продовжив вивчення проблем генеалогії, розробивши критичний підхід до оцінки родовідних легенд.

Важливий внесок Олександра Матвійовича у розвиток практичного джерелознавства та археографії. У газетах, журналах, як додатки до своїх праць, у збірках він опублікував велику кількість актових документів, мемуарів, епістолярію, літописів, матеріалів сімейних архівів та історико-статистичних документів. Учений ввів їх до наукового обігу, розширивши джерельну базу вивчення української історії. Він розробив методичні засади практичної археографії, постійно вдосконалював правила публікації документів, приділяючи велику увагу критичній оцінці документальних джерел.

О. Лазаревський започаткував також окремий напрям дослідження соціально-економічної історії Гетьманщини, здійснивши своїми працями поворот від романтичного козакофільства до вивчення життя різних станів Лівобережної України. У цьому він мав цілий ряд послідовників.

Малодослідженість історії України, відсутність опублікованих значних комплексів джерел, розпорошеність архівних документів по різних містах і обмежений доступ до них ускладнювали аналіз історичного процесу в Україні й змушували вченого відмовитися від широких узагальнень та висновків, залишаючи це право наступним поколінням дослідників історії України.

Причиною відмови вченого від широких узагальнень і висновків була також непопулярність у Російській імперії праць з історії Лівобережної України, головної проблематики досліджень ученого. Тому в переважній більшості своїх праць О. Лазаревський відкрито не висловлював свого українофільства. Він прагнув бути обережним у своїх поглядах на цю проблему, виявляти передбачливість, щоб успішно обійти цензуру й уникнути хвилі критики.

Лише в окремих випадках він підкреслював переваги того демократичного суспільно-політичного ладу, який існував у Лівобережній Україні до інкорпорації її території в кінці XVIII ст. до складу Російської імперії.

У своїх працях з історії Лівобережної України другої половини XVII - XVIII ст., Української козацької держави, яку Олександр Матвійович називав старою Малоросією, він показав українську етнічну ідентичність, простежив її безперервну історію, чим забезпечив існування як держави у свідомості

еліти. Дослідження її історії та поширення цих знань створювало умови для збільшення кількості етнічно свідомих українців і піднесення їх гідності.

Багаторічна наукова діяльність О. Лазаревського, його праці і публікації історичних документів з історії Лівобережної України були великим кроком уперед у розвитку історичної науки. Наукова спадщина вченого не втратила актуальності і становить джерельну базу для сучасних дослідників історії України.

Значний внесок Олександра Матвійовича й у громадську діяльність. Він був одним із співзасновників та авторів журналу "Киевская старина", плідно працював у товаристві Нестора-літописця й активно публікувався на сторінках його "Чтений". О. Лазаревський перебував у перших рядах організаторів земської справи в Україні, був видним земським діячем.

Але й цим не обмежується оцінка життя та діяльності цієї видатної постаті української історіографії. Протягом багатьох років він збирав і ще за життя подарував нащадкам велике зібрання книг та рукописів, які є справжньою скарбницею української історії.

Велике і світле ім'я О. Лазаревського навіки залишиться серед видатних постатей української історіографії.

⁸⁶ Колесник Є.О. Бібліотека О.М.Лазаревського // Укр.іст.журн. - 1987. - № 1. - С 127; Білокін С Раритети української бібліографії у збірках Олександра Лазаревського та Михайла Хмарова // Київська старовина. - 1998. - № 4. - С.136.

⁸⁷ Колесник Є. О. Назв. праця. - С 124 - 125.

⁸⁸ ІР НБУВ. - Ф. 1. - Спр. 50375 - 70238.

⁸⁹ Там само. - Ф. 1. - Спр. 57344 - 57480 та ін.

⁹⁰ Ульяновський В.І., Яковенко Н.М. Український переклад хроніки Стрийковського кінця XVI — початку XVIII століття // Рукописна та книжкова спадщина України. - К., 1993. - Вип.1. - С.5 - 12; Толочко О. Український переклад "Хроніки" Мацея Стрийковського з колекції" О.Лазаревського та історіографічні пам'ятки XVII століття (Український хронограф і "Синопис") // ЗНТШ. - Львів, 1996. - Т. 231. - С.158 - 181.

⁹¹ Ульяновський В.І., Яковенко Н.М. Назв. праця. - С 10.

⁹² Колесник Є.О. Назв. праця. - С.125; Библиография историческая // Специальные исторические дисциплины. - К., 1992. - С.53.

⁹³ Соликов В.С. Опыт российской библиографии. - СПб., 1813 - 1821 гг. - Ч. 1 - 5.

⁹⁴ Лазаревский А. Опыт указателя источников для изучения Малороссийского края в историческом и географическом отношении // Черниговские губернские ведомости. — 1853. — № 45, 46.

⁹⁵ Сороковська СВ. Перший український бібліограф-історик // Укр. іст. журн. - 1969,- № 2. - С.114- 115.

⁹⁶ Там само.

⁹⁷ Листи Олександра Лазаревського. - С. 265 - 266.

⁹⁸ Ткаченко М. Назв. праця. - С. LIII.

"Листи Олександра Лазаревського. - С. 273.

¹⁰⁰ Лазаревский А.М. Указатель источников для изучения Малороссийского края. - СПб., 1858. - Вып. 1. - 121 с; Сороковська СВ. Назв. праця. - С. 115 - 116.

¹⁰¹ А.Л. Четыре письма О.М. Бодянского. 1855 - 1858 // Киевская старина. — 1889. — № 11. - С.450.

¹⁰² Крип'якевич І.П. Бібліографія історії України в дожовтневий період // Укр.іст.журн. - 1958. - № 5. - С. 166.

¹⁰³ Федоренко П. О.М. Лазаревський та культурні цінності Чернігівщини // УАЗ. - К., 1927. - 1.2. - С. XXVI - XXVII.

¹⁰⁴ Федоренко П. Назв. праця. - С. XXVIII - XXX.

¹⁰⁵ Там само. - С XXX - XXXIII.

¹⁰⁶ Ватуля В.С. Из истории археографической практики на Украине в XIX - XX вв. // Исторический архив. - 1957. - №2. - С. 194 - 195.

¹⁰⁷ Лазаревский А. Статистические сведения об украинских народных школах и госпиталях в XVIII в. // Основа. - 1862. - № 5. - С.82 - 89.

¹⁰⁸ [Лазаревский Ал.]. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Полк Черниговский. - Чернигов, 1866. - Вып. 1. - 138 с.// Черниговские губернские ведомости. - 1866. - № 33, 35 - 37, 41, 42, 44 - 66; Его же. Обзорение Румянцевской описи Киевского и Нежинского полка // Черниговские губернские ведомости. - 1873. - №14 - 19, 21- 26, 39-51.

¹⁰⁹ Круглова Т.А. Экономическая структура городских хозяйств Левобережной Украины в XVIII в. - М., 1989. - С.12 - 13.

- ¹¹⁰ Листи Олександра Лазаревського. - С.337.
- ¹¹¹ Василенко М. Назв. праця. - С.40.
- ¹¹² Там само. - С. 321.
- ¹¹³ Лазаревский А. По поводу ста лет от смерти графа П.А. Румянцева // Киевская старина. - 1896. - № 12. - С.374 - 394.
- ¹¹⁴ Круглова Т.А. Вказ. праця - С. 13.
- ¹¹⁵ Описание Черниговского наместничества. 1781 г. / Д.Р. Пашенко и А.М. Лазаревский // Черниговские губернские ведомости. - 1867. - № 41 - 48; 1868. - № 1, 4, 6, 7, 9.
- ¹¹⁶ Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка (1729 - 1730) / Ред. А. Лазаревский. - Чернигов, 1892.
- ¹¹⁷ Малороссийские переписные книги 1666 года / Послеслов. и ред. А.М. Лазаревский // ЧИОНЛ, - К., 1899. - Кн. 13. - Отд. 3. - С.35 - 143.
- ¹¹⁸ Там само. - С.137- 138; 140 - 143.
- ¹¹⁹ Там само. - С. 138.
- ¹²⁰ Там само. - С. 138 - 139.
- ¹²¹ Переписні книги 1666 р. / Підгот. до друку і зредаг. В.О. Романовський. - К., 1933. - XI + 438 с.
- ¹²² Лазаревский А. Сулимовский фамильный архив // Киевская старина. - 1882. - № 11. - С. 292 - 327.
- ¹²³ Там само. - С. 292.
- ¹²⁴ Там само. - С. 294 - 327.
- ¹²⁵ Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей XVII—XVIII вв. / Пред. и ред. А.М. Лазаревского. - К., 1884. - XXII + 316 с.
- ¹²⁶ Антонович В. (рец.) Сулимовский архив - фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей. - К., 1884 / Изд. А.Лазаревский // Киевская старина. - 1884. - № 10. - С.332- 336.
- ¹²⁷ Там само. - С. 332.
- ¹²⁸ Там само. - С. 333 - 335.
- ¹²⁹ Лазаревский Ал. Галагановский фамильный архив // Киевская старина. - 1883. - № 11. - С.452 - 469.
- ¹³⁰ Там само. - С. 454.
- ¹³¹ Там само.
- ¹³² Там само. - С. 456 - 467.
- ¹³³ Там само. - С. 467 - 468.
- ¹³⁴ Там само.
- ¹³⁵ Там само. - С. 468.
- ¹³⁶ Мотыжинский архив. Акты Переяславского полка XVII - XVIII ст. / Под. ред. А.М. Лазаревского. - К., 1890. - VI+223 +XVIII с.
- ¹³⁷ А. М. (рец.) Мотыжинский архив. Акты Переяславского полка XVII - XVIII вв. Изд. Андрея и Александра Савицких. - К., 1890 // Киевская старина. - 1890. - № 9. - С. 519 - 521.
- ¹³⁸ Любецкий архив графа Милорадовича / Под ред. А.М. Лазаревского. - К., 1898. - Вып. 1. - 256С.+VI.
- ¹³⁹ Там само. - С. I - III.
- ¹⁴⁰ Там само. - С. 2, 10, 18, 20, 227 - 255.
- ¹⁴¹ Лазаревский А. Частная переписка Григория Андреевича Полетики (1750-1784) // Киевская старина. - 1893. - № 3, 4, 5, 10, 11; 1894. - № 4, 6, 10; Його ж. Письма Кулиша к В.В. Тарновскому. 1855 - 1858 // Киевская старина. - 1898. - № 4; Його ж. Дневник генерального хорунжего Николая Ханенка. Приложение к "Киевской старине" за 1884 — 1886 гг.; Его же. Дневник Петра Даниловича Апостола (май 1725 - май 1727 гг.) // Киевская старина. - 1895. - № 7/8. - С. 100 - 155; Його ж. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717-1767 гг.). - К., 1893. - Ч.1.; К., 1895. - Ч.2.; К., 1897. - Ч.3.
- ¹⁴² М.Г. (рец.) Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717 - 1767) / Изд. "Киевской старины" / Под ред. А. Лазаревского//ЗНТШ. - 1896.- Т.12. - С.33.
- ¹⁴³ Там само. - С. 33 - 34.
- ¹⁴⁴ Черниговская летопись по новому списку (1587 - 1725) / Под ред. А. Лазаревского // Киевская старина. - 1890. — Т.31. Приложение. — С.70 - 110. Ватуля В.С. Из истории археографической практики на Украине в XIX - XX вв. // Исторический архив. - 1957. - № 2. - С. 194.
- ¹⁴⁵ А.Л. Два поддельных исторических документа // Киевская старина. - 1897. - № 5. - С. 61.
- ¹⁴⁶ Там само. - С. 55 - 61; Його ж. Генеалогический самообман // Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. - К., 1895. - Т. 2. - С. 1 - 3; Його ж. Гетманские клейноды (1758) // Киевская старина. - 1882. - № 5. - С. 343 - 344.
- ¹⁴⁷ А.Л. Два поддельных исторических документа. - С. 55 - 57.
- ¹⁴⁸ Лазаревский Ал. Сфрагистическая заметка // Черниговские губернские ведомости. - 1854. - № 4; 1858. - № 9.
- ¹⁴⁹ А.Л. Псевдо-Железняк // Киевская старина. - 1889. - № 1. - С. 221.
- ¹⁵⁰ Лазаревский А. Очерки старейших дворянских родов в Черниговской губернии // Записки Черниговского губ. стат. комитета. - 1868. - Кн. 2. - С.35 - 148.
- ¹⁵¹ Сарбей В.Г. Назв. праця. - С. 46.

- ¹⁵² Лазаревский А. Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества XVII - XVIII вв. // Русский архив. - 1875. - Т. 1, 2; 1876. - Т. 3.
- ¹⁵³ Листи Олександра Лазаревського. - С. 309, 311.
- ¹⁵⁴ Лазаревский А. Люди старой Малороссии: Семья Скоропадских (1674 - 1758) // Исторический вестник. - 1880. - №2. - С. 710 - 734; Ткаченко М. Список праць О.М. Лазаревського і праць про нього. - С. LVIII - LIX, LXIII.
- ¹⁵⁵ Листи Олександра Лазаревського. - С. 328 - 329.
- ¹⁵⁶ Верзилов А. В. Памяти Олександра Матвеевича Лазаревського. - Чернигов, 1903. - С. 8 - 9.
- ¹⁵⁷ Мезько-Оглоблин О. Люди старої України та інші праці. - Острог; Нью-Йорк, 2000. - С. 37 - 38.
- ¹⁵⁸ Там само. - С. 220.
- ¹⁵⁹ Листи Олександра Лазаревського. - С. 312.
- ¹⁶⁰ Білокінь С. Раритети української бібліографії у збірках Олександра Лазаревського та Михайла Хмарова // Київська старовина. - 1998. - № 4. - С. 132.
- ¹⁶¹ А.Л. Галагановский фамильный архив // Киевская старина. - 1883. — № 11. — С. 453.
- ¹⁶² Листи Олександра Лазаревського. - С. 311.
- ¹⁶³ Там само; Лазаревский А. Письмо Н.И. Костомарова // Киевская старина. - 1891. - №7 - 9. - С. 478 - 479.
- ¹⁶⁴ Лазаревский А. Василий Золотаренко, полковник нежинский // Черниговские губернские ведомости. - 1853. — № 31; Йога ж. Павел Полуботок. Очерк из истории Малороссии XVIII века // Русский архив. - 1880. - № 1. - С. 137 - 209; Его же. Иван Петрович Забела, знатный войсковой товарищ (1665 - 1703) // Киевская старина. - 1883. - № 7. - С. 506 - 538 та ін.
- ¹⁶⁵ Лазаревский А. Павел Полуботок. - С. 148 - 209.
- ¹⁶⁶ Лазаревский А.М. Замечания на исторические монографии Д.П. Миллера о малорусском дворянстве и о статутных судах. - Харьков, 1898. - С. 82.
- ¹⁶⁷ Там само. - С. 3 - 21.
- ¹⁶⁸ Там само. - С. 21 - 22.
- ¹⁶⁹ Лазаревский А. Прежние изыскатели малорусской старины // Лазаревский Ал. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. - К., 1895. - Т. 2. - С. 78 - 132.
- ¹⁷⁰ Там само. - С. 78 - 79.
- ¹⁷¹ Там само. - С. 79.
- ¹⁷² Там само. - С. 79 - 132.
- ¹⁷³ Там само. - С. 80 - 116.
- ¹⁷⁴ Там само. - С. 116-128.
- ¹⁷⁵ Лазаревский А. Александр Михайлович Маркович (г. 1790 - 1865) // Лазаревский А. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. - К., 1898. - Т. 4. - С. 40 - 87; Йога ж. Василий Григорьевич Рубан // Лазаревский А. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. - Т. 4. - С. 36 - 37.
- ¹⁷⁶ Лазаревский А. Александр Михайлович Маркович (г. 1790 - 1865). - С. 62 - 76, 80.
- ¹⁷⁷ Там само. - С. 80 - 81.
- ¹⁷⁸ Лазаревский А. Василий Григорьевич Рубан. - С. 36 - 37.
- ¹⁷⁹ Марченко М.І., Полухін Л.К. Видатний історик України О.М. Лазаревський. - К., 1958. - С. 21; Труды Черниговской архивной комиссии. - 1912. - Вып. 9. - С. 71.
- ¹⁸⁰ Лазаревский А. Малороссийские посполитые крестьяне (1648 — 1783 гг.). Историко-юридический очерк по архивным источникам // Записки Черниговского губернского статистического комитета. - Чернигов, 1866. - Кн. 1. - С. 1 - 151; К., 1908. - С. 108; Руська історична бібліотека. - Львів, 1903. - Т. 23. - С. 125 - 216.
- ¹⁸¹ Лазаревский А. Малороссийские посполитые крестьяне (1648 - 1783 гг.). - К., 1908. - С. 68.
- ¹⁸² Василенко Н. Предисловие // Лазаревский А. Малороссийские посполитые крестьяне (1648 - 1783 гг.). - К., 1908. - С. III - V.
- ¹⁸³ Лазаревский А. Вказ. праця. - С. IX - X, 87 - 108.
- ¹⁸⁴ Василенко Н. Вказ. праця. - С. I.
- ¹⁸⁵ Там само. - С. II.
- ¹⁸⁶ Лазаревский А. Из истории сел и селян Левобережной Украины // Киевская старина. - 1891. - № 1. - С. 1 - 18; Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. - К., 1892. - Т. 1. - С. 1 - 18.
- ¹⁸⁷ Там само. - С. 1.
- ¹⁸⁸ Там само. - С. 2.
- ¹⁸⁹ Лазаревский А. Из истории сел и селян Левобережной Украины. — С. 2 — 3.
- ¹⁹⁰ Там само. - С. 3.
- ¹⁹¹ Там само. - С. 3 - 4.
- ¹⁹² Лазаревский А. Исторические очерки сел Конотопского уезда. - Чернигов, 1886. - С. 33.
- ¹⁹³ Э.О. (рец.) Исторические очерки сел Конотопского уезда А. Лазаревского. Юго-восточная часть уезда. - Чернигов, 1886 // Киевская старина. - 1887. - № 10. - С. 368 - 369.
- ¹⁹⁴ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. - Т. 1. Полк Стародубский. - К.,

1888. - XIV + 470 + XXXI с; Т. 2. Полк Нежинский. - К., 1893. - II + 521 + XXV с; Т. 3. Прилуцкий полк. - К., 1902. - XIV + 462 + XXIII с.

¹⁹⁵ Там само. - Т. 2. Полк Нежинский. - 507 с.

¹⁹⁶ *Лучицкий И.* (рец.). А. Лазаревский. Описание старой Малороссии. Т.1. Стародубский полк. - Вып. 1 и 2. - К., 1888 - 1889 // Университетские известия. - К., 1889. - № 12. - С. 283 - 297.

¹⁹⁷ Там само. - С. 284 - 297.

¹⁹⁸ Там само. - С. 286 - 287.

¹⁹⁹ IP НБУВ. - Ф. 1. - Спр.68457. - Арк.1; *Багалей Д.* Новый историк Малороссии. Рецензия на книгу А.М. Лазаревского. Описание старой Малороссии. - СПб., 1891. - Т. 1. - 148 с.

²⁰⁰ *Мякотин В.* Рец. на кн.: Лазаревский А.М. Описание Старой Малороссии. — Т. 2. Полк Нежинский. - К., 1893 // Отчет о 37 присуждении наград гр. Уварова. - СПб., 1893; *Джиджора І.* Рец. на кн.: Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии. - Т. 3. Полк Прилуцкий. - К., 1902 // ЗНТШ. - 1904. - Т.58. - Кн. 2. - С. 12 - 23.

The life, scientific and public work as well as the input in the historical science of the outstanding scientist, O.M. Lazarev'skyi, is being analyzed in the article, based on the substantial documentary materials.